

Література

1. Андреева О. Д. Технология бизнеса: Маркетинг: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2001. – 224 с.
2. Архипова Л. В., Баёв Н. Ф. Рыноковедение.: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1981. – 287 с.
3. Бейкер М. Д. Теория маркетинга. История, методология, концепция, стратегия / Под ред. М. Бейкера. Серия: Маркетинг для профессионалов. – СПб: Питер 2002. – 464 с.
4. Карен Ф. Фокс, І. Скоробогатих, О. Сагінова. Еволюція радянської маркетингової думки // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 38–42.
5. Котлер Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ / Общ. ред и вступ. ст. Е. М. Пеньковой. – М.: Прогресс, 1990. – 736 с.
6. Пилипенко В. Ринок маркетингових досліджень: становлення і проблеми розвитку // Маркетинг в Україні. – 2005. – № 5. – С. 16–20.
7. Решетнікова І. Етапи становлення та розвитку маркетингу в Україні // Маркетинг в Україні. – 2006. – № 5. – С. 36–37.
8. Столмов Л. Ф. Рыноковедение: Учебник. – М.: Экономика, 1983. – 231 с.
9. Офіційний сайт Української Асоціації Маркетингу // <http://uam.in.ua/>

Лазарович М., Лазарович Н., Стаднійчук Т.

УКРАЇНА В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ШТУРМУ ЕКОНОМІКИ (кінець 1920-х – початок 1930-х років)

Проаналізовано основні складові економічної політики більшовицького керівництва наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, визначено її згубний вплив на становище українського населення.

У середині 1920-х років, просуваючись рейками непу, економіка України завдяки величезній енергії та працьовитості народу наближалася до показників 1913 р. Відбудова зруйнованого в роки Першої світової війни та революції господарства в основному завершилася. Проте Україна, як і раніше, була переважно аграрним краєм з низьким рівнем агрокультури. Основна частина її населення була зайнята ручною працею, в містах зростало безробіття, села залишалися перенаселеними.

За роки непу економічно зміцнів значний відсоток українського селянства. Воно вороже ставилося до більшовицького режиму. Зростанню рівня його національної свідомості сприяв розвиток української літератури і мистецтва за умов українізації, а також впровадження у школах обов'язкового вивчення української мови. Лідерам правлячої партії і держави таке становище видавалося загрозливим. У них міцніла ідея необхідності радикальних змін для порятунку і поглиблення «соціалістичних завоювань». Переконані в тому, що неп є вимушеним відступом, виклика-

ним тимчасовими обставинами, більшовики прагнули повернути суспільство назад, до політики воєнного комунізму, в умовах якого вони почувалися впевнено. Адже відсутність приватної власності на засоби виробництва об'єктивно робила людей більш залежними від влади.

Про неп як про «передешку» в умовах нехватки сил для цілковитого здійснення революційних перетворень говорив і більшовицький вождь Владімір Ленін. У доповіді на ІХ Всеросійському з'їзді Рад у грудні 1921 р. він наголошував: «Ми тепер здійснюємо стратегічний відступ, який дасть нам ширший фронт наступу в найближчому майбутньому...» [9, 67–68].

Вважаючи «головним ворогом соціалізму» дрібного селянського власника, В.Ленін завжди дотримувався теоретичного погляду, за яким «селянство постійно, щоденно, кожночасно і в масовому масштабі породжує капіталізм і буржуазію». Це мало виправдовувати граничну пильність і використання щонайменшої можливості, аби покласти край такому станові речей. Ленін уважав, що за тодішньої обстановки у світі період мирного будівництва не буде надто довгим, а в листі до Л. Каменєва від 3 березня 1922 р. (вперше надрукованому аж у 1959 р.) підкреслював: «Величезна помилка думати, що неп поклав край тероріві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного» [9, 69].

У Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків) (ВКП(б)) розгорнулася широка дискусія про шляхи та методи «будівництва соціалізму». По суті, вона служила прикриттям завзятої боротьби за особисту владу і політичне лідерство, яка тривала між керівниками більшовицької партії після смерті Леніна. Наприкінці 1920-х років Йосиф Сталін, який, ставши генеральним секретарем ЦК партії, передбачливо заволодів її бюрократичним апаратом, та його прибічники перемогли. З того часу будь-яку думку, що не збігалася з їхньою, оголошували помилковою, опозиційною і антипартійною. Сталіністи стали ініціаторами демонтажу нової економічної політики, як такої, що, на їх думку, вичерпала себе (До речі, Адам Улам в своїй праці «Ленін і більшовики» (Лондон, 1966) дійшов висновку: якби Ленін прожив довше, він покінчив би з непом раніше, ніж Сталін, бо ж останньому перед такою зміною курсу потрібно було ще зміцнити власне становище [9, 69]). Вони почали втілювати в життя ідею «побудови соціалізму в одній окремо взятій країні». Це насамперед передбачало перетворення СРСР – якнайшвидше і за будь-яку ціну – в передову індустріальну державу з потужною армією. «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні подолати цю відстань за 10 років. Або ми це зробимо, або нас зімнуть» [21], – переконував Й. Сталін скептиків.

Проект всеосяжних корінних економічних перетворень розробили у 1928 р. Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Перша п'ятирічка

1928–1933 рр., зі слів Й.Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний, а з окремих видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва в довоєнний час взагалі не було досягнуто [12, 221]. Проте на початку 1933 р. Сталін підписав секретну телеграму, що забороняла будь-якому відомству публікувати інші цифри, що стосуються підсумків п'ятирічки, окрім офіційних. Члени політбюро дружно проголосували за таке розпорядження. Інакше довелось б повідомити, що в найгіршому становищі опинилися підприємства, робота яких зумовлювалася станом сільського господарства. Випуск бавовняних тканин досяг лише 59% наміченого, шерстяних тканин – 34%, цукру-піску – 32%. Гірше того, в 1932 р. продукція цих галузей за обсягом помітно поступалася показникам передодня п'ятирічки. Відбувся серйозний спад, що негативно відбився на матеріальному становищі народу [18, 268]. Так брехня стала нормою життя.

У результаті єдиною графою в п'ятирічному плані, за якою контрольні цифри були вищими за звітні дані про виконання, виявилися витрати на оборону. Звичайно, потенційно військова загроза зберігалася, але хто і як міг реалізувати її на рубежі 20-х – 30-х років? Сталін намагався розіграти цю карту. У секретному листі голові політичної поліції – Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) В'ячеславу Менжинському, вказуючи, кого потрібно заарештувати і як допитувати майбутніх учасників процесу Промпартії, він вимагав створити такий сценарій, щоб в очах радянських людей ініціатори підготовленої агресії були пов'язані з англійським і французьким урядом. Крім того, генсек висловив думку про можливість військового союзу Польщі з Латвією, Естонією і Фінляндією проти СРСР [18, 271].

Куди менше політика індустріалізації заторкнула інші галузі економіки. Як і раніше ручна праця переважала в будівництві, сільському господарстві. Незважаючи на численні запевнення, належного розвитку не отримала легка промисловість. Зовсім мало уваги приділялося інфраструктурі – будівництву доріг, елеваторів, складів. Раніше вважалося аксіомою, що бурхливе зростання народного господарства кардинально змінило не тільки умови праці, але й побут радянських людей. Сам факт збільшення чисельності робітників і службовців з 9 млн у 1928 р. до 23 млн у 1940 р. розглядався як ознака піднесення добробуту (кількість промислових робітників зросла з 4 до 10 млн осіб). У тіні залишилися інші відомості. Під кінець 30-х років на одного міського мешканця припадало житлової площі менше, ніж навіть до революції. Більшість заселяла комунальні квартири, бараки, підвали; зберігалися й землянки. Дитяча смертність набагато перевищила показники кінця 20-х років.

Сумне враження залишають дані про харчування. У 1935 р., коли відмінялася карткова система^{*}, з 165 млн міщан тільки 40 млн отримували за картками хліб, м'ясні продукти – 6,5 млн, масло – всього 3 млн осіб. Що ж споживала решта міщан? Існували державні комерційні магазини. У 1933 р. зарплата промислового робітника становила в середньому близько 125 руб. на місяць. Кілограм пшеничного хліба коштував у такому магазині 4 рублі, м'яса – від 16 до 18, ковбаси – 25, масла – від 40 до 45 рублів. Становище дещо змінилося після відміни карткової системи. Проте і наприкінці 30-х років на душу населення м'яса і зерна припадало менше, ніж до початку суцільної колективізації. Роздрібні ціни в ці роки зростали майже вдвічі швидше, ніж зарплата промислового робітника [18, 277–278]. Звичайно, газети писали зовсім про інший спосіб життя. Рясніли нариси про новобудови, заможні колгоспи, новаторів, про славних прикордонників. З року в рік наростала тема шкідництва, шпигунства. Після вбивства 30 листопада 1934 р. члена політбюро ЦК ВКП(б) Сергея Кірова нормою стали політичні процеси, нечувані масові репресії. «Ворогів народу» шукали буквально у всіх громадських організаціях, на кожному підприємстві. Важко було повірити, але арештовані комуністи, відомі партійні діячі, воєначальники, директори заводів зізнавалися в злочинній діяльності.

Основними джерелами індустріалізації були націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудівників і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, в СРСР індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем їхньої продукції: в основному зброї та засобів виробництва. Фінансові засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий лише в тоталітарній державі.

Уже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий район, Ленінград і Урал. В Україні прискореним темпом мали розвиватися лише ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. З 61,6 млрд крб., призначених згідно із планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як

^{*} Рішення про відміну карткової системи було ухвалено в листопаді 1934 р. на пленумі ЦК ВКП(б).

Росії призначалося 68%, що набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд крб., з них на нове будівництво лише 1,2 млрд крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн населення), отже – для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн осіб) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво [12, 222].

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти у старому напрямі, що сформувався ще у царські часи. І тоді, і тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – в другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, лише 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%. Частка ж Росії зросла до 71%. Ще раніше вчений-економіст Михайло Волобуєв у статті «До проблеми української економіки», надрукованій в журналі «Більшовик України» за 1928 р., заявляв, що революція в економіці нічого не змінила – Україна залишилася колонією Росії. «Сучасні плани індустріалізації, – доводив він, – треба переглянути, відкинувши тенденції розглядати руську економіку, як пануючу» [27]. Однак голос М.Волобуєва та інших вчених-економістів на захист суверенних прав України в умовах утвердження тоталітарного режиму був голосом волаючого у пустелі. Україна у 1930-ті та наступні роки була остаточно позбавлена навіть залишків національної економіки.

Водночас слід зазначити також, що будівництво тисяч нових заводів протягом десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн Європи, що її промисловий потенціал у 1940 р. у сім разів перевищував показник 1913 р. У той час з'явилися такі велетенські підприємства, як «Криворіжсталь», «Азовсталь», «ДніпроГЕС», Харківський тракторний завод та ін. За період з 1928 по 1941 р. до ладу стало приблизно 9 тис. великих промислових підприємств, тобто 600–700 щорічно [18, 277]. За короткий час виріс потенціал, який за галузевою структурою, технічним оснащенням, можливостями виробництва найважливіших видів знарядь праці знаходився в основному на рівні показників розвинених країн. Уперше був налагоджений масовий випуск літаків, вантажних і легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, синтетичного каучуку, різного роду устаткування, призначеного перш за все для подальшого розгортання важкої індустрії, підвищення військової могутності СРСР.

Історія раніше не знала такого зростання вкладень в одну галузь промисловості – важку індустрію за такий короткий термін. За офіційними даними, за період з 1 жовтня 1928 р. до 1 січня 1933 р. витрати на її розвиток приблизно на 45% перевищили заздалегідь намічені витрати. Але звідки ж з'явилися додаткові багатомільярдні засоби? Питання тим

більше важливе, що внутрішньопромислові нагромадження виявилися набагато меншими від запланованих (з 1931 р. промисловість стала нерентабельною і залишалася такою до кінця десятиліття). Та інакше і бути не могло в умовах різкого (позапланового) розширення фронту робіт, масового залучення до виробництва мільйонів учорашніх селян, які вперше потрапили в місто, на будівництво, на завод.

Довелося піти на розміщення нових великих позик серед населення: з 1 млрд руб. у 1927 р. до 17 млрд у середині 30-х років. Величезним джерелом доходів став продаж горілки. Ще зовсім недавно Сталін переконував, що алкоголь, за допомогою якого царська Росія мала півмільярдний дохід, у радянській Росії не матиме розповсюдження. Трохи пізніше він змінив свою точку зору: наївно, мовляв, думати, ніби соціалізм можна побудувати в білих рукавичках. А у вересні 1930 р. вже вимагав: «Потрібно, здається, збільшити (скільки можливо) виробництво горілки. Потрібно відкинути помилковий сором і прямо, відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...» [18, 269–270]. І це було зроблено.

Важливим джерелом виявилася емісія. У 1930 р. грошова маса, що перебувала в обігу, збільшилася в два з гаком рази швидше, ніж продукція, вироблена галузями промисловості групи «Б»* [18, 270]. Аналогічна тенденція діяла до кінця першої п'ятирічки зі всіма інфляційними наслідками, що звідси випливають.

Ще ніколи в історії будь-яке суспільство не робило спроби здійснити величезні економічні перетворення за такий короткий період. Для цього конче необхідною була масова активність усіх, ентузіазм мільйонів при мінімальному матеріальному стимулюванні, гострому дефіциті товарів народного споживання, продуктів харчування, послуг. Щоб збудити ентузіазм, використовували різноманітні методи. Головним із них було впровадження масового змагання. За виконання плану почали змагатися окремі бригади, заводи, міста і навіть республіки СРСР. Це значною мірою підвищувало продуктивність праці. Багато трудівників по праву пишалися своїми здобутками. Проте невдовзі економічна ефективність змагання почала падати. Різко знизилися і темпи розвитку індустрії – з 23,7% у 1928/1929 рр. до 5% у 1933 р. [18, 272]. Зростали тільки «паперові» показники.

У листопаді-грудні 1932 р. радянське керівництво прийняло кілька рішень, які повинні були знизити плинність робочої сили та закріпити робітників на підприємствах, а також домогтися там більш твердої виробничої дисципліни, «розвантажити» міста від «зайвих», на думку влади, еле-

* Промисловість поділялася на дві групи – «А» і «Б». Група «А» (виробництво засобів виробництва) мала в СРСР привілейоване становище за капіталовкладеннями і матеріально-технічним постачанням. Навпаки, група «Б» (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів.

ментів і скоротити кількість осіб, які мали право на продовольчі картки. Постанова РНК СРСР від 15 листопада передбачала за прогул на виробництві негайне звільнення, виселення порушників з місця проживання і позбавлення продовольчих карток. Постанова від 4 грудня надавала підприємствам право самим вирішувати, кого слід позбавити карток, а також мала на меті виявити «мертві душі», шляхом обману внесені до списків домових комітетів на продовольчі картки [1, 64–65]. В умовах Голодомору це був надзвичайно «дієвий» метод.

Значних обсягів набирала примусова праця в'язнів, передусім політичних. Адже табори ГУЛАГу (українською ГУТАБ – *Головне управління таборів*) давно перетворилися зі спецрезервацій для політично неблагонадійних на грандіозні комбінати дармової праці, куди робочу силу постачали строго за раціонально розробленими планами й графіками. Концентраційні табори, перейменовані в 1930 р. на виправно-трудова, були засновані за особистою вказівкою В.Леніна ще влітку 1918 р. У 1921-му в 24 областях РСФРР та інших республік функціонувало 48 концтаборів, а на початку 50-х років табірна імперія досягла вершини свого розвитку, перетворившись на надзвичайно важливий елемент всієї системи радянської економіки. Якщо в 1933 р. у в'язницях і таборах перебувало 334 тис. осіб, то в 1936 – 1 млн 296 тис. Загалом, із 1929 по 1953 р. через ГУЛАГ пройшло понад 18 млн осіб [23, 52; 13]. Разом зі «спецпоселенцями», засланцями, військовополоненими, яких по завершенню Другої світової війни було покарано владою, вимальовується страшна картина – 28,7 млн осіб [14], що пройшли «очищення» ГУЛАГом.

Відвертим адептом примусової, концтабірної праці був один із більшовицьких лідерів Лев Троцький. Він навіть уважав її засадою соціалізму: «Кажуть, що примусова праця непродуктивна. Якщо це правильно, то все соціалістичне господарство приречене на злом, оскільки інших шляхів до соціалізму ...бути не може» [5]. Йому вторив ще один подвижник «комуністичного будівництва» Ніколай Бухарін, який свого часу наголошував: «Пролетарський примус у всіх своїх функціях, починаючи від розстрілу і закінчуючи трудовою повинністю, є методом творення комуністичного людства» [23, 85]. Щоправда, були й інші думки, про що, зокрема, свідчать записи академіка Володимира Вернадського і особливо листи академіка Івана Павлова до уряду. Всесвітньо відомий фізіолог ставив в один ряд біди свого народу з фашизмом на Заході. Ніякі Дніпрогеси, писав він Молотову, який у 1930 р. замінив Рикова на посаді голови Раднаркому СРСР, не принесуть користі, якщо вони зводяться зусиллями підневільних людей і роблять вільну людину рабом [18, 267]. Молотов порадив академікові займатися не політикою, а фізіологією, мовляв, кожен повинен бути професіоналом у своїй справі.

Одним із основних джерел фінансування індустріалізації промисловості мало стати село, адже зерно користувалося стабільним попитом за кордоном. Для цього потрібно було замість неконтрольованих державою індивідуальних господарств створити велике виробництво, тобто колективізувати сільське господарство. Така форма забезпечувала контроль з боку ВКП(б) над селянством, ставала важливою складовою частиною формування тоталітарної системи. Тому Сталін, за словами професора Дж. Мейса, знищивши опозицію, зміцнивши режим особистої диктатури та маючи стратегічною метою перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали «ною історичною спільністю – радянським народом», пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як цільним державним організмом. Чому саме з Україною? Тому, що вона мала більше населення, ніж усі інші, разом узяті, неросійські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. була створена й існувала розвинена державна організація, хоч і у рамках поліцейських обмежень, набула значного розвитку культура, істотно поширилася сфера вживання української мови.

Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин, чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932–1933 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліційний, політичний та економічний арсенал. Цю війну людство згодом назвало страшним, але точним словом – Голодомор [15] (уперше цей термін в офіційному публічному виступі на з'їзді Спілки письменників використав відомий український поет і громадсько-політичний діяч Іван Драч, запозичивши його в діаспори).

Перехід до колективізації підштовхнула так звана криза хлібозаготівель 1927–1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство, цілком резонно розуміючи ринок як купівлю-продаж за взаємною згодою, відмовлялось продавати його державі за нижчими цінами. За підрахунками радянських економістів, через штучно встановлену різницю цін на товари промисловості й сільського господарства з метою викачувати гроші на розвиток індустрії, головним чином у Росії, українське селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців, що становило 20 карбованців на десятину посівної площі. Іншими словами, якщо український селянин до Першої світової війни міг придбати якийсь промисловий виріб за 1 пуд збіжжя, то тепер мусів віддавати за те ж 4–5 пудів хліба [22]. У січні 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Один із провідних західних дослідників висвітлюваної проблеми професор Є.Карч характеризував нездатність створити зерновий запас у врожайні роки як «недбалість, що межує з безглуздя», і додавав: коли через некомпетентність верхів і фіскальну політику в 1927–1929 рр. спалахнула заготівельна криза, спроможність уряду адекватно відреагувати на неї фактично була паралізована «одночасною й майже неймовірною кризою в інформації». Насправді ж, на думку Карча, «побоювання, які тоді існували щодо здатності радянського селянина постачати ринок своєю продукцією... були абсолютно безпідставними», адже, за підрахунками, в 1927–1929 рр. досить було лише дотувати 131,5 млн крб для підвищення цін на хліб, і ринок швидко б стабілізувався [9, 99].

Прагнучи розколоти село, радянська влада звинуватила в провалі хлібозаготівель не всіх селян, а тільки заможних – «куркулів». Тому запровадження надзвичайних заходів із вилучення хліба здійснювалося, за словами Сталіна, як тимчасовий крок «у зв'язку з виступом куркульства проти радянської політики цін», «як один із засобів зламати опір куркульства і взяти у нього максимально хлібні надлишки, необхідні для того, щоб обійтися без імпорту хліба і зберегти валюту для розвитку індустрії» [28, 347]. Хоча, за його ж даними, у 1926/1927 господарському році «куркулі» мали у своєму розпорядженні лише 20% товарного хліба, у той час, як середняки та бідняки – 74%. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому 13 лютого 1928 р., генсек фарисейськи стверджував: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулювання і т. д. є контрреволюційним базіканням» [7, 65–66]. На жаль, як виявилось, «базікав» сам Сталін.

На Українську СРР*, яка була основною постачальницею хліба для Москви, Ленінграда, інших великих промислових центрів, був накладений план у 265 млн пудів хліба, збільшений згодом до 277 млн пудів [7, 66]. Переконати селян добровільно везти хліб на державні зсипні пункти за низькими цінами звичайно не вдавалося, тож у дію пішли побиття та погрози зброєю, протидія вивозу хліба на базар за допомогою «загороджувальних загонів», «протягування» через селянські збори постанов з рішенням у разі нездачі до певного строку хлібних надлишків виключати зі складу земельної громади із позбавленням землі тощо. Брутальним пограбуванням виглядало на практиці й широке застосування ст. 127 КК УСРР: виходячи з настанов забезпечити успіх державних поставок будь за що, правоохоронні органи не зупинялись перед експропріаціями не тільки всього наявного хліба у селян, але також їх майна, арештами та вислання-

* Назва Українська Соціалістична Радянська Республіка існувала впродовж 1919–1936 рр. За конституцією Радянської України, прийнятою 30 січня 1937 р., встановлювався інший порядок означень в офіційній назві держави: Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

ми. Паралельно з цим ДПУ проводило масові арешти приватних заготівельників – спочатку на хлібофуражному, а пізніше на м'ясному, мануфактурному та іншому ринках. Тільки з 5 по 26 січня 1928 р. в Україні чекістами було заарештовано 704 приватних торговців, 275 з яких були засуджені на строк від 1 місяця до 5 років з конфіскацією всього майна та висланням за межі України. В наступні два місяці кількість заарештованих приватників у республіці зростає до 1726 осіб [3, 210–211]. Водночас у ході проведеної органами ДПУ у березні 1928 р. «широкої операції зі зняття українського антирадянського активу» було заарештовано понад 400 осіб [7, 66].

У листі мелітопольського окружного прокурора до Наркомюсту від 28 січня 1928 р. наводилися волаючі приклади розправи місцевих властей із селянами за несплату податків. «До мене звернулися два селяни Закалічний Яків і Слашилін Яків, мешканці с. Н. Спасівка Мелітопольського округу. Вони втекли з села тому, що їх дуже били представники комісії з реалізації селянської позики. Погрожуючи револьвером, вимагали підписатися на позику від 400 до 1500 руб.

Після тортур відпускали селян лише після того, коли останні давали підписку, що сплатять призначену комісією суму, а також про те, що їх не били, а були з ними ввічливими. П'ятеро винних у знущаннях над селянами затримані, їх справа передана слідчому Мелітопольського окрсуду».

А в с. Зибкове Онуфрієвського району комісія з проведення кампанії по самообкладу в складі представника Онуфрієвського районного виконавчого комітету (РВК), голови сільради, завідувача сільбудом і селянина Хлебутіна (всі члени партії) стала викликати заможних селян до сільради і пропонувати облігації на значну суму. В разі відмови від покупки облігацій їх вартість переводилася комісією в самообклад, який у примусовому порядку вилучали. В селянина Стрельцова комісією примусово було продано 145 пуд. хліба, коня, а в його господарстві залишили 30 пуд. хліба при 7 їдцях.

У деяких селах Меджибізького району, згідно з рішенням президії сільських комітетів незаможних селян (КНС), особливо злісним нездавачам хліба на ворота прибивали чорні дошки з написами: «ворог радянської влади».

У Кременчуцькому окрузі на березень місяць 1928 р. було винесено 67 ухвал про виселення злісних нездавачів хліба й ухвалено 120 рішень про конфіскацію у таких землі [6].

За допомогою силового тиску на селян в УСРР на 1 квітня заготовили 200 млн. [7, 66]. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Однак українська економічна та суспільно-політична ситуація в Україні стала набувати загрозливого характеру, коли навесні 1928 р. з'ясувалося, що внаслідок холодної зими в республіці загинуло 52,8% площі озимини (23,5% всієї засівної площі) [3, 212–213, 220]. Далі – ще гірше: на зміну холодній ве-

сні прийшло вкрай посушливе, з суховіями літо, що призвело до масової загибелі хлібів. Недорід і хлібозаготівлі призвели до загострення продовольчого стану в українському селі. Загальний обсяг хлібозаготівель в УСРР сягнув 258,5 млн пудів, з яких лише 72,9 млн були використані на харчування населення республіки. У багатьох районах, у тому числі південно-західних, які на початку 1920-х років пережили тяжкий голод, з настанням літа 1928 р. знову почало голодувати до трьох мільйонів людей [7, 66].

У травні і червні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло «випадки голодування» й доручило Українській економічній нараді детальніше вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги». Тиск на селянство воно виправдовувало необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості». Відповідні завдання були поставлені і перед ДПУ. Заслухавши 4 травня 1928 р. на своєму закритому засіданні доповідь голови ДПУ УСРР В. Балицького, політбюро ухвалило постанову, в якій, зокрема, зазначалося:

«1. Зважаючи на серйозне пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності на селі, зокрема у зв'язку з частковим недородом і пересіванням, особливо в степових округах (Запорізький, Мелітопольський, Херсонський та ін.), визнати необхідним:

[...]

г) ДПУ посилити роботу по боротьбі з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колиш[ні] поміщики, колиш[ні] поліцаї, попи, куркулі), застосовуючи до них заходи репресії. При цьому з максимальною обережністю підходити до тих окремих середняків, які виявилися втягнутими в антирадянську роботу, застосовуючи до них необхідні заходи лише в найвинятковіших випадках і як поодинокі явища.

д) ДПУ негайно вжити заходів до посилення роботи і апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої і антирадянську діяльність, що проявляється на селі.

[...]

4. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням окремих угруповань у місті і селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, які проводять активну антирадянську роботу, здійснюючи при цьому необхідні арешти, заздалегідь повідомляючи в ЦК питання, що стосуються цілих груп» [7, 66–67].

З другої половини 1928 р. ситуація продовжувала погіршуватися – хлібозаготівельна криза повторилася в гостріших формах через неврожай в основних житницях СРСР – Україні і на Північному Кавказі. І хоча новий хлібозаготівельний план (164 млн пудів) для УСРР був значно мен-

шим, ніж у попередні роки, він все-таки виявився занадто великим [7, 68]. За таких умов реанімація практики продрозверстки, звичайно, не могла не позначитись негативним чином на політичних настроях українського села, атмосфера в якому ставала вибуховою. Почастішали випадки фізичної протидії селян вивозу хліба, побиття активістів, самосуди тощо. З жовтня 1928 р. по 1 лютого 1929 р. по всій Україні зареєстровано 290 випадків терористичних актів (убивства, побиття активістів, підпали майна і зерна тощо). Відмічена тенденція до їх зростання: за 1-е півріччя 1928 р. їх було 117; за 2-е – 302. У зведенні про політичне становище, складеному центральною виборчою комісією на 30 листопада 1928 р., повідомлялося про різні форми селянського опору:

- ✓ с. Ярославці, Київщина: вбитий через вікно член сільради, активний громадський діяч;
- ✓ с. Стара Синява, Київщина: куркулі підпалили цегляний завод, що належав колгоспу;
- ✓ Мелітопольський округ: 18 куркулів побили групу активних незаможників;
- ✓ с. Дромове, Артемівський округ: куркулі підпалили склад МТС;
- ✓ с. Задовка, Одеський округ, радгосп ім. Т. Шевченка: радіатори тракторів забиті піском, внаслідок чого вони виведені з ладу;
- ✓ с. Оранське, Дніпропетровський округ: стріляли у вікно будинку, де збиралася біднота [6].

Спецоргани також констатували поступове переростання «кримінального бандитизму» в Україні на політичний. Селами почали ширитися недвозначні частівки на кшталт: «Пароплавчик пливе мимо пристані, будемо рибку кормити комуністами». Гулом невдоволення й недовіри зустрічало селянство різного роду «уповноважених»: «Годі вже нас катувати, знущатися над нами», «Серп і молот – кують нам голод». Листівка Союзу звільнення України «До всіх» закликала до зброї: «Хто не хоче гинути з голоду, тягнути більшовицьке ярмо і відпрацьовувати кріпацтво – до зброї!» Закликала саботувати хлібозаготівлі: «Жодного пуда хліба більшовикам!» Дедалі уважніше українські селяни прислуховувались до сумних і тривожних співів лірників, які з'явилися на ярмарках і майданах, та мандруючих «святих старців». Так у м. Лепетиха Мелітопольської округи один такий старець, вказуючи на три копни пшениці, пояснював селянам: перша копна – змій-облігації, друга – кров, яку з вас п'ють комуністи, третя – хліб, що від вас увезли [3, 212–213, 220; 6].

У резолюції спеціальної наради з боротьби з бандитизмом, що відбувалася 15 листопада 1928 р., названі округи, «вражені бандитизмом»: Коростенський, Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, Тульський, Уманський, Шевченківський, Зінов'євський, Київський, Конотопський,

Глухівський, Чернігівський, Полтавський, Лубенський. За кількістю здійснених терористичних актів округи відповідно розташовуються: Чернігівський, Київський, Запорізький, Артемівський, Полтавський, Одеський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Шевченківський. Органами ДПУ і Мілрозшуку в 1928 р. ліквідовано 12 «групових банд» і затримано 4756 «бандитів-одинаків» [6].

У березні 1928 р. керівник республіканської компартійної організації Л. Каганович у виступі на пленумі ЦК КП(б)У був змушений визнати, що початок хлібозаготівельних кампаній в Україні спричинив «посилення шовінізму», причому «не тільки зверху, але й знизу». «Ми маємо балачки про те, – констатував він, – що ось у Москву вивозять хліб, цукор... Питання про Москву, про Радянський Союз, питання, що на них Волобуєв дав глибоко фальшиві, неправдиві, шкідливі й мерзенні відповіді, наразі ставляться гостро куркулем» [3, 51]. 21 липня 1928 р. у ЦК КП(б)У надійшло спецповідомлення, що в с. Виски присутні у робітника гості говорили, що «селяни незадоволені владою і євреями, які вивезли хліб за кордон. У селі такий тривожний настрій, що варто запалити сірник і буде пожежа» [6].

У частині селянських листів, адресованих керівникам УСРР Петровському, Чубарю, Кагановичу та ін., разом з надією знайти у них розуміння у вирішенні селянських проблем, все наполегливіше проглядається стихійна форма протесту, породжена безвихідним становищем. 5 грудня 1928 р. у листі Г.Петровському, виходець із селян Харківщини, 36-річний Ф. Маслій, технік-приймальник із Харкова, питає: «Куди ми йдемо? Податки сільськогосподарські дуже важкі. Хліба селянинові-виробникові вистачає до Різдва. Причини зубожіння селянина в неправильній політиці на селі. Десятки ухвал партз'їздів, сесій, конференцій з селянського питання при теперішній важкій податковій політиці селянинові нічого не дадуть: Ми себе заспокоюємо, що селянське господарство росте, але в цілому це помилка: Селянство не з нами, воно проти нас! Григорію Івановичу! Це ж не тільки в Слов'янському районі: Селяни плачуть по всьому Союзу, по всій Україні. Хіба ви не чуєте їх стогони?» [6].

Щоби створити «сприятливі» умови для хлібозаготівлі, на виконання вказівок політбюро ЦК КП(б)У щодо боротьби з «активно виступаючими антирадянськими елементами на селі» було вжито репресивних заходів. У серпні 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 1219 «бандитів», 1060 з яких вислали за межі України.

У листопаді ДПУ провело нову операцію – проти «найбільш злісних куркулів-перекупників», після якої приватник фактично цілковито припинив свою діяльність на зерновому ринку. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Це ще більше ускладнило продовольчу ситуацію. Введення 14 лютого 1929 р.

карткової системи для «трудового населення» – нормованого забезпечення міських робітників і службовців хлібом, а згодом й іншими продуктами – становища не поліпшило.

Критичною навесні 1929 р. залишалася обстановка в українському селі. У багатьох селян недорідних округ закінчилися припаси продуктів харчування, розпочався масовий забій тварин, проїдання посівного матеріалу. Селяни намагалися рятуватися, вживаючи в їжу сурогати. Випадки опухання та голодної смерті стали набувати масового характеру. Страждання та розпачливі настрої людей були особливо помітними на фоні безпомічності влади, допомога якої голодуючим виявлялася блефом [3, 222, 225–226]. Загальмувати негативні процеси можна було лише відмовившись від силової політики.

Однак той факт, що за 11 місяців хлібозаготівельної кампанії (станом на травень 1929 р.) поставки з УСРР виявилися значно меншими (71,1 млн пудів) від запланованих лише посилив репресії проти селян, передусім заможних. Насильницьке вилучення всього наявного хліба, а в разі його відсутності – опис, конфіскація і продаж «з молотка» майна понад 18 тис. селянських господарств – істотно збільшило хлібопоставки.

У червні 1929 р. держава ввела обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. А за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 р. груповий опір розкладці, ухиляння від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за статтями Карного кодексу УСРР, в яких передбачалися конфіскація всього майна й депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. Восени 1929 р. в УСРР були «розкуркулені» ще 15 тис. селянських господарств [7, 68].

26 вересня 1929 р. постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» було ліквідовано добровільність контрактаційного договору селян з державою. Призначені для села товари селяни могли отримувати лише за умов виконання плану контрактації, який став розглядатися як «засіб організації планового товарообміну між містом і селом». Вводилися так звані «тверді завдання» – обов'язкова здача державі товарного зерна, внаслідок чого селяни втрачали зацікавленість у збільшенні обсягу цього виробництва. До хлібозаготівельної кампанії, вишукувати нібито існуючі великі таємні сховища зерна, було залучено 30 тис. активістів. Організовані по селах надзвичайні «трійки» мали здійснювати контроль над місцевою владою у вилученні хліба. Крім обшуків та подвірних обходів, щодо селян вживалися різноманітні форми репресій [28, 348]. Тобто, застосовуючи методи періоду «воєнного комунізму», влада намагалася вирішити нею ж створену проблему хлібозаготівель.

У відповідь на запровадження державою примусового вилучення певної частини врожаю за фіксованими низькими цінами селяни почали зменшувати площі посівів і різати худобу [23, 179]. Так вони прагнули домогтися переведення їхніх господарств у розряд середняцьких і навіть бідняцьких, щоб зменшити таким штибом норму оподаткування. Документи, що відобразили суспільно-політичні настрої селянства України кінця 20-х років, зберігають у собі величезний пласт інформації наростаючого селянського стогону й крику, скарг і благання до властей з проханням зупинити грабіж села, селянського господарства. Так заможний селянин Осадчий з Бердичівщини роздумував із цього приводу: «Може, я і куркуль, оскільки маю прибутки за підрахунками сільради 800 руб. Продподатку мені нарахували 120 руб. 25 коп., самообкладу 75 руб. 22 коп. Разом я повинен заплатити 195 руб. 47 коп. Я маю 7 десятин 3 сажні нікуди не придатного піску, а також маю дуже хорошу рамкову пасіку. Коли мене зараховують у куркулі, тобто вороги держави, значить, навесні я ліквідовую пасіку. Збиратиму по 3 коп. з десятини, та зате не вважатимуся ворогом держави. Хоч і не приноситиму користі, та зате числитимуся неможником, буду фундаментом держави, хоч і гнилим, але фундаментом. Я працюю, як каторжник і, врешті-решт, втратив пошану своїх селян і вимушений продавати корову, залишивши дітей без молока, щоб тільки сплатити податки, щоб не піддати себе ще більшим образам» [6].

«Вигадок та ініціатив» на місцях з приводу випомповування податків була велика кількість. «У нас в Межівському районі Дніпропетровського округу, – писав селянин до газети «Радянське село», – піднесли нахабно самообклад по 1000 руб. Питається, на кого наклали? На того, хто трудиться. Батько не міг заплатити податок, так вони прийшли й забрали коня, корів, овець і продали. Залишився батько з 15 душами сімейства без нічого» [6].

Примусова праця ніколи не давала високої ефективності, а тим більше задоволення. Нарком оборони Климент Ворошилов на зустрічі з українськими землеробами вимушений був вислухати крик селянської душі: «Ех, якби ми працювали, ну, скажімо, половину того, що раніше робили, то завалили б усіх хлібом і не знали б, куди його дівати!» [18, 268].

Про гостроту проблеми хлібозаготівель свідчить і той факт, що з метою запобігання надходженню до Червоної армії «повідомлень розкладницького характеру» наказом ОДПУ від 23 жовтня 1929 р. була оголошена інструкція, за якою належало піддавати перлюстрації насамперед ті листи, що йшли з села до армії в період хлібозаготівельних та посівних кампаній. А в циркулярі ОДПУ від 7 грудня 1929 р. увагу всіх Повноважних представництв ОДПУ і начальників особливих відділів військових округів було звернуто на необхідність посилення роботи з виявлення зв'язків лік-

відованих «контрреволюційних організацій» у місті і, особливо, на селі, серед військовослужбовців Червоної армії.

Завдяки, як зазначає історик Сергій Кокін, неймовірному напруженню і жертвності українського селянства та шляхом придушення його спротиву до 1 листопада 1929 р. УСРР виконала річний план здачі державі зерна (майже 226,9 млн пудів). Та, крім забезпечення виконання планів хлібозаготівель, посилення репресивного тиску на селянство мало примусити його вступати до колективних господарств (колгоспів). Ліквідація приватного сектору і створення колгоспів перетворювали селян на дешеву і підневільну робочу силу, яка повинна була забезпечити хлібопостачання міста, промисловість, новобудови, Червону армію, формування експортного фонду держави. За допомогою колгоспів владі набагато легше було привласнювати результати праці селян.

Певні успіхи цей тиск приніс: на жовтень 1929 р. кількість селянських господарств, що ввійшли до колгоспів, в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р., а створених колгоспів налічувалося вже 2 200. Але об'єднували свої господарства здебільшого наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося.

7 листопада 1929 р. у газеті «Правда» була опублікована стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому», яка передувала рішенням пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 10–17 листопада. У статті генсек стверджував, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через якихось три роки СРСР стане чи не найбільшою хлібною країною у світі. Всупереч фактам він заявив, що «селяни в колгоспи пішли цілими селами, повітами, районами». Виходячи з цього, пленум визнав недостатніми затверджені XV з'їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації.

У резолюції пленуму «Про сільське господарство України та про роботу у селі» підкреслювалося, що «Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого суспільного господарства не тільки на території окремих районів, але навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи ...» [7, 69–70]. Отже, комуністичний режим, зробивши ставку на силу, вирішив ліквідувати товарообмін між містом та селом, загнати землеробів до колективних господарств і перетворити їх з господарів-власників у контрольовану владою найману робочу силу, свого роду пролетарів. Зробити це в Україні з її споконвічними приватницькими чи, радше сказати, фермерськими інстинктами без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації попередніх років, було неможливо.

Визнавши, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію, комісія, очолювана наркомом землеробства СРСР Яковом Яковлєвим (Епштейном), встановила терміни суцільної

колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси кинуто гасло «шалених темпів колективізації». 24 лютого 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р. [8, 8]. Таким чином, українські партійні вожді скоротили терміни колективізації на 1–1,5 року.

На початок 1930 р. кількість колективізованих селянських господарств в УСРР стрімко зростає до 827 тис., кількість колгоспів – до 18 526, а районів суцільної колективізації – до 106 (число останніх зросло більш як удвічі, ніж було на 1 жовтня 1929 р.) [7, 69–70]. Для проведення колективізації з міст у села на початку 1930 р. відряджали «двадцяти-тис'ятитисячників» – робітників-комуністів з великих промислових підприємств. Насправді, як зазначає професор Я.Грицак, їх було більше, аніж 25 тис. – лише в одній Україні до кінця зими 1930 р. Налічувалося 23 тис. присланих з міст робітників. Здебільшого це були росіяни. На допомогу їм в села направлялися комсомольці, рядові солдати і молодші командири, які пройшли спеціальні курси для проведення колективізації. Посланцям з міста доручалося керувати новоствореними колгоспами, хоча більшість з них не мала жодного уявлення, як вести сільське господарство. Але комуністи керувалися власною логікою: якщо природні тенденції розвитку економіки стають на заваді соціалістичним перетворенням, їх можна здолати силою державних декретів. Як заявляв один з провідних сталінських економістів Струмилін: «Закони нас не обмежують. Немає таких фортець, яких більшовики не могли б узяти» [4, 178].

Початок суцільної колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності й передавати її у колгоспи. Адже усупільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Тому, як писала 5 лютого 1930 р. у своєму щоденнику мешканка м. Городок Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області Олександра Радченко: «Завдяки колективізації нарід, селяни нищили (та й тепер знищують) сільськогосподарський інвентар як живий, так і мертвий. Скотина вирізана, і всі сидять без м'яса. Якщо до кооперативу надходить м'ясо, його відпускають тільки лікарні. Ярмарки та базари ліквідовані, а кооперативів, які б постачали населенню овочі та жири, немає та й не бу-

де, мабуть... Восени у селян забрали весь хліб. Рідко у кого хватить хліба до нового врожаю.

Викачка хліба восени також була причиною знищення скотини. Всі останні місяці йде розкуркулювання. Розкуркулюють так званих експортників та бувших торговців. А частіше всього розкуркулюють добрих, здібних, працездатних людей...

Після десятикратних виступів представників влади на зборах, визовів селян окремо до кабінету в сільраді та інших примусів примушують селян вступати до колгоспу. Селяни, та й не тільки селяни, а всі обурені розпорядженнями влади. Обурені владою. Що таке буде? Що таке буде? Так жити не можна.

Полуголодівка, жорстоке відношення влади озлобило людей» [26, 46–47].

Найбільший опір чинили навіть не багатші селяни, а ті, які нещодавно дістали землю, а також «бідні селяни, які лише недавно стали середняками». Тому досягти бажаного вдавалося лише шляхом грубого насильства. В Україні, як змушений був визнати генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, адміністрування і методи насильства систематично застосовувались не лише щодо середняків, а й до бідняків. Вони стали невід'ємною частиною практичної діяльності райкомів та окружкомів. Звичною процедурою на сільських зборах було запитання, яке ставив перед учасниками посланець партії: «Хто тут проти колгоспу та радянського уряду?» або: «...всі селяни повинні обов'язково вступити до колгоспу. Хто не захоче вступати – той ворог радянської влади» [9, 169, 171]. Ті, що не вступали до колгоспу, прирівнювалися до ворогів радянської влади і злочинців. Адміністрація млинів відмовлялася молоти їм зерно, часто їхніх дітей виключали зі шкіл, лікарі не приймали їх як пацієнтів тощо.

Про те, якими методами здійснювалася колективізація, згадував Петро Гуменюк, котрий у той час проживав у селі Мітлинці Гайсинського району на Вінниччині, а згодом мешкав у Тернополі: «Ми, цікаві до всього діти, зазирали у вікна сільради. Кожного разу картина була одна й та ж, лише дійові особи мінялися. Дядько, наш, сільський, стояв посеред кімнати, а за столом сидів уповноважений з району, і між ними йшла сварка. Тут же були активісти – сільське начальство. Уповноважений кричав, зривався з місця, перехилявся через стіл, махав руками, вихоплював наган і трусив ним перед дядьком. А дядько стояв, як укопаний, тільки зрідка піднімав голову і щось несміло говорив. Ми здогадувалися, що все те означає, бо в сім'ях тільки й розмов було про це. Одних примушували записуватися в колгосп, інших допитували, чому не здають хліб, не сплачують податок» [11, 117–118].

Особливо активним був наступ проти заможних селян, які впродовж короткої віддушини за часів НЕПу своєю підприємливістю, кмітливістю, працьовитістю досягли певних економічних успіхів, – так званих куркулів. Їм влада інтенсивно створювала фальшивий образ експлуататора, заможного, міцного й невисокого, від якого позбавлялися (хай би навіть і в трохи негуманний спосіб) як від ворога партії, прогресу й селянських мас. Насправді ж, зазначає професор Роберт Конквест, ця фігура – якщо прийняти, що вона взагалі існувала в такому вигляді – зникла ще до 1918 р. Тому до «куркулів» відносили не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-односібників, які застосовували у своєму господарстві мотор або просто мали хату, покриту бляхою, власників двох-трьох корів або навіть бідніших (коли ті за своїм майновим станом не дуже відрізнялися від «куркуля»).

Спочатку наступ проти заможних селян здійснювався шляхом адміністративного тиску – встановлювався високий податок («куркуль», середній заробіток котрого лише уп'ятеро перевищував середній заробіток незаможника, сплачував податки у 30 разів більші, ніж останній [9, 114]), заборонялася оренда землі тощо. Разом з іншими видами покарань часто застосовувалося «позбавлення виборчих прав». Селянин, за словами Р. Конквеста [9, 114], таки остерігався втрати цього, по суті фіктивного, привілею, бо це одразу ж зафіксувалося в його особистих документах, і від цього тавра він не міг позбавитися ніде, де б не шукав праці або притулку. Позбавлення виборчого права часто супроводжувалося відмовленням такій особі в житлі, харчових картках, медичному обслуговуванні, а особливо – засланням.

У міру загострення кризи хлібозаготівель компартійна політика примусу посилювалася. Так, 28 червня 1929 р. було ухвалено: селянина можна карати навіть за відсутності доказів «приховування» зерна; в разі невиконання норми хлібоздачі на нього треба накладати штрафи, а при несплаті податку – експропріювати. Інший указ, від того ж дня, передбачав такі покарання за «невиконання загальнодержавних розпоряджень»: спочатку штрафи, а у випадку повторної «провини» – тюремне ув'язнення на рік; таке ж «невиконання», але групове, тягло за собою ув'язнення строком на два роки з цілковитою або частковою конфіскацією майна та подальшим засланням [9, 119–120]. Щоб уникнути такого лиха, «куркулі» тепер намагалися розпродати свої господарства й переселитися до міст.

3 грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору: селяни, які активно протистояли колективізації, підлягали розстрілу або ув'язненню, заможніші – виселялися у віддалені райони СРСР, багатьох змусили покинути свої повіти. Під «розкуркулення», чи радше розселяння, потрапляли не лише заможні господарі, а й ті, що не хотіли йти в

колгоспи – нерідко бідняки, яких офіційно стали називати «підкуркульниками». Один активіст так описував типового тогочасного «глитая»: «Він має хвору жінку, п'ятеро дітей і ані крихти хліба в домі. І це той, що ми його називаємо куркулем! Дітлахи в лахмітті й дранті. Вони всі виглядають як привиди. Я бачив горщик на печі – кілька картоплин у воді. То була їхня вечеря сьогодні» [9, 132].

27 грудня 1929 р. Сталін оголосив завдання «ліквідації куркульства як класу». Ця кампанія стала формою репресій щодо всього селянства, оскільки була покликана терором щодо однієї його частини – «куркулів» – залякати всіх інших, змусивши їх подати заяви до колгоспу. Якщо у 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., то в дійсності до 1932 р. тут було ліквідовано 200 тис. господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Близько 850 тис. з них як «спецпоселенців» чи, радше сказати, кріпаків заслали на Північ і до Сибіру, де вони масово вмирили, бо жили і працювали у нелюдських умовах. Ще 300–500 тис. було розстріляно на місці як «куркулів» [12, 224]. Значною мірою на кістках українців розбудовувалися Кузбас, Караганда, Печора, Колима...

На розвиток сталінської ініціативи політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1930 р. прийняло «цілком таємну» постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» [20, 147–152]. Серед іншого, вона передбачала конфіскацію в куркулів цих районів засобів виробництва, худоби, господарських і житлових будівель, підприємств із переробки, кормових і насінневих запасів. Одночасно, з метою рішучого підризу впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного придушення всяких спроб контрреволюційної протидії з боку куркулів заходам, що проводяться радянською владою і колгоспами, вжити стосовно куркулів такі дії:

а) перша категорія – контрреволюційний куркульський актив негайно ліквідувати, шляхом ув'язнення в концтабори, не зупиняючись щодо організаторів терористичних актів, контрреволюційних виступів і повстанських організацій перед застосуванням вищої міри репресії;

б) другу категорію повинна скласти решта елементів куркульського активу, особливо з найбагатших куркулів і напівпоміщиків, які підлягають висилці у віддалені місцевості Союзу РСР і, в межах даного краю, у віддалені райони краю;

в) у третю категорію входять куркулі, що залишаються в межах району, але підлягають розселенню на нових, відведених їм за межами колгоспних господарств ділянках.

Районами висилки першої і другої категорії куркулів повинні бути необжиті і малообжиті місцевості з використанням виселенців на сільськогосподарських роботах або промислах (ліс, риба та ін.).

Додаткових заходів, спрямованих на запобігання вибухам незадоволення селян, вживали органи ДПУ. 2 лютого 1930 р. вийшов наказ ОДПУ «Про завдання органів ОДПУ з ліквідації куркульства як класу». У ньому на органи держбезпеки покладалися такі завдання:

«1. Оперативне забезпечення масового виселення (насамперед із районів суцільної колективізації і прикордоної смуги) найбагатших куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всіх решти куркулів, з яких формувався куркульський актив) і їх сімейств у віддалені північні райони з конфіскацією у них усіх засобів виробництва (худоби, машин та іншого інвентаря).

2. Господарський устрій виселених куркулів, агентурно-оперативне обслуговування місць поселення куркулів і боротьба з їхніми втечами звідти.

3. Ліквідація всіх куркульських антирадянських організацій, угруповань і знешкодження найбільш злісних куркулів-одинаків, що проводили активну антирадянську діяльність.

4. Придушення озброєних куркульських виступів і бандитизму» [7, 70–71].

До розкуркулювання залучалися «двадцятип'ятитисячники», «активісти» з числа селян, місцеві керівники. Проведення операції в одному селі займало декілька годин. Траплялося, що поки селянин-активіст брав участь у розкуркулюванні в одному кінці села, в іншому кінці експропріювали його власне майно. Невдовзі до мерзлих боліт Далекого Сходу безперервною низкою потягнулися наглухо забиті вагони з десятками тисяч ні в чому не повинних людей, яких гнали на вірну смерть. Очевидець-залізничник, що бачив на початку 30-х років ешелони депортованих, свідчить: «Багато разів із вагонів, що минали, нам викидали згортки. Ми знали, що в них. У них були дитячі трупи. Ми розгортали їх, діставали записки, дуже схожі за змістом: «Заради Бога, поховайте раба Божого...» І ім'я. І ми ховали вздовж залізничного полотна цих самих «куркулів», «рабів Божих» Михайликів, Даринок, Іванків – грудних і однорічних, русявих і чорнявих... А на їх Батьківщині і на їх крові піднімалися колгоспи. У будинки розкуркулених в'їжджали нові господарі...» [17].

«Куркулям дозволялося брати з собою лише те, – пише професор Я. Грицак у «Нарисах історії України...», – що вони могли нести на собі. Босих і погано вдягнених селян вантажили у вагони і переправляли у віддалені російські райони – Мурманськ, Вологду, Архангельськ та ін. – або ж у Казахстан. Якщо депортація відбувалася зимою, людей вивантажували просто в сніг. Без сокири і пили у лютий мороз вони будували собі житла з

гілок. За короткий час від холоду й голоду вмирили діти, хворі та люди похилого віку. Смертність була дуже високою: за приблизними підрахунками, загинула майже третина депортованих. Ті, хто виживав, опинявся на становищі «спецпоселенців» – їм не дозволяли залишати свої поселення, вони перебували під наглядом чекістів і змушені були тяжко працювати у радгоспах, на підприємствах важкої промисловості, вугільних шахтах. Режим «спецпоселень» наближався до кріпацтва ще в одному: якщо вільні дівчина або парубок брали шлюб із «спецпоселенцями», вони самі переходили до цього стану. Оскільки переселенці здебільшого були винятково працюючими людьми, дехто з них навіть на новому місці міг досягти добробуту – тоді їх розкуркулювали і висилали вдруге» [4, 179].

Відомий радянський письменник В. Тендряков писав у своєму творі «Смерть»: «У Вохровому, окружному центрі [на Півночі], в маленькому сквері біля станції розкуркулені селяни з України лежали й умирали. Людина звикала бачити там вранці трупи; зупинявся віз, й Абрам, лікарняний візник, скидав їх на купу. Не всі вмирили; багато блукало запиленими, злиденними маленькими вуличками, тягнучи безкровні сині ноги, опухлі від водянки, випробовуючи кожного перехожого собачими благальними очима... їм нічого не давали; жителі самі, щоб дістати хліба на свої продуктові картки, ставали в чергу вночі, перед відкриттям крамниці» [9, 154].

«Ліквідація куркульства як класу» мала на меті насамперед знищення того сільського прошарку, який здатен був організувати опір «суцільній колективізації». Проте й це не допомогло. Селяни відмовлялися йти до колгоспів, продавали або забивали худобу, ховали чи псували реманент, інше майно, яке підлягало колективізації. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби (порівняно з 1929 р. у 1932 р. поголів'я коней в Україні зменшилось на 1,3 млн, корів – на 871 тис., удвічі менше стало свиней і в чотири рази – овець [1, 25]), на відновлення якого потрібні були десятиліття. В багатьох випадках доходило до відкритих селянських протестів. У січні 1930 р., за даними Вінницького обласного державного архіву, в 45 селянських заворушеннях в Україні брали участь 13410 осіб, у лютому в 200 заворушеннях – 59600 осіб, у березні кількість антирадянських виступів сягнула 2945, а участь брали вже 877 тисяч селян [24]. Воно й не дивно, бо рушилася з діда-прадіда встановлена хліборобська культура й сама організація життя на селі.

Найпоширенішою формою селянського невдоволення були так звані «баб'ячі бунти», про які повідомляла навіть центральна радянська преса. Про один із таких виступів йдеться в офіційному звіті представників місцевої влади: «В селі з'явився великий натовп жінок, озброєних киями та іншими речами, і почав вимагати повернути їм коней. Вони також намагалися побити представників окружного виконкому та парткому. Орудувала

ними Каняшина Настя – дружина селянина-середняка». У багатьох випадках жінкам удавалося повернути майно, а подекуди вони відбирали й розподіляли зерно. Так у трьох селах Одеського округу в лютому 1930 р. жінки прогнали представників місцевої влади і забрали свої пожитки, здані раніше в колгоспи. Війська ДПУ придушили бунт, заарештувавши багатьох його учасниць. У с. Плешки Полтавської області навесні 1933 р. жінкам вдалося проникнути до зернової комори і забрати зерно. Міліція стріляла в них, убивши кількох. Решту учасниць цього виступу було депортовано. Загалом, в офіційних звітах повідомлялося про тисячі заарештованих і депортованих жінок [9, 177].

Нерідко селянські протести переростали у збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Люди озброювалися вилами, сокирами, палицями, дробовиками, мисливськими рушницями; в багатьох випадках їх очолювали колишні учасники великих селянських повстань початку 1920-х років. Відомий випадок, коли селянські загони очолив кадровий командир Червоної армії, який на той час перебував у відпустці. В нерівному бою з регулярними військами його убили. Щодо соціального стану учасників виступів, то в офіційних звітах повідомлялося, що серед них були не тільки куркулі (38%), але й середняки (38%) і навіть бідняки (24%) [9, 173, 174, 175]. Це справді був загальнонародний спротив новітньому кріпацтву.

У доповідній записці голови ДПУ УСРР В.Балицького про політичний стан селянства України у зв'язку з політикою «ліквідації куркульства як класу» за період з 20 січня по 12 лютого 1930 р. повідомлялося, що у січні сталося 37 масових виступів селян, у яких взяли участь 12 тис. осіб; на 9 лютого було заарештовано 11 865 осіб; у відповідь на розкуркулення селяни здійснили 40 «терористичних актів».

За даними заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона, з 1 лютого по 15 березня 1930 р. на селі було ліквідовано 36 «контрреволюційних організацій», 256 «контрреволюційних куркульських і терористичних груп», заарештовано 25 тис. осіб, з них 655 – розстріляно, 3 673 – відправлено до концтаборів, 5 580 – адміністративно заслано; за даними на 17-е березня, всього вислано 17 602 куркульські родини, або 88 656 осіб [7, 71–72].

Загалом, за підрахунками дослідників, упродовж 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю 1,2 млн селян [16, 23]. Проти них були кинуті регулярні війська, в тому числі й бронетанкові підрозділи, артилерія, а подекуди навіть авіація та хімічна зброя («Викочувалися кулемети, – писав очевидець, – встановлювалися гармати, розгвинчувалися балони задушливого газу... І часто не було навіть у кого запитати, що сталося в такому селі? – Немає села. Немає людей, які в нім жили: ні жінок, ні дітей, ні людей похилого віку. Снаряди і газ не щадять нікого...» [17]). Після придушення повстань, за свідченнями очевидців [9, 173, 174, 175],

десятки тисяч селян були страчені без суду і слідства, сотні тисяч їх відправлено до таборів і заслано.

Доволі часто в ряді округ озброєні вилами, сокирами, обрізами хлібороби протистояли радянській владі зі співами національного гімну «Ще не вмерла Україна» [3, 58]. Це свідчило, що ідеологія українського національно-визвольного руху надзвичайно міцно засіла в колективній свідомості українства.

Події набували загрозливих масштабів. Тому для заспокоєння селянства у ЦК ВКП(б) було підготовлено нову редакцію Зразкового статуту сільськогосподарської колгоспної артіль, який давав чітку відповідь на запитання про те, що слід колективізувати під час утворення колгоспу або вступу селянина до колгоспу; колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу, присадибну ділянку [7, 72]. А 2 березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Йосипа Сталіна «Запаморочення від успіхів», де засуджувалися «перегини» у колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії», передусім у форсуванні темпів колективізації, Сталін лицемірно перекладав на місцеве керівництво, вина якого полягала лише в тому, що воно ревно виконувало партійні вказівки. Проголошувалося, що основною ланкою колгоспного будівництва є артіль, а не комуна, його добровільні засади. Почався масовий вихід селян з колгоспів, насамперед в Україні, де їх кількість становила понад 50%.

Трохи пізніше Сталін та його оточення пояснили зупинку в колективізації компартійно-радянському апарату, який потрапив у стан шоку. Це було зроблено у формі закритого листа ЦК ВКП(б), адресованого низовим партійним організаціям. Навіть у закритих листах, які були цілком звичайною формою спілкування між «верхами» і «низами» державної партії впродовж багатьох десятиліть, зазначає професор С.Кульчицький, не часто зустрічається той рівень відвертості, з яким «верхи» звернулися до низових організацій в документі під назвою «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії» від 2 квітня 1930 р.: «Повідомлення про масові виступи селян в ЦЧО [Центрально-Чорноземній області. – Авт.], Україні, Казахстані, Сибіру, Московській обл., які поступили в лютому місяці до Центрального Комітету, розкрили становище, яке не можна назвати інакше, як загрозливим. Коли б не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших «низових» працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірвано колгоспне будівництво і було б поставлено під загрозу наше внутрішнє і зовнішнє становище. Цим було викликано втручання ЦК, зміна Статуту с/г артіль і публікація за спеціальною ухвалою ЦК статті т. Сталіна «Запаморочення від успіхів» [10, 37, 41].

Але такий період невизначеності не міг тривати довго, тому більшовицьке керівництво вже у вересні 1930 р. відновило наступ на селян-одноосібників. Початок поклав директивний листа ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», розісланий 24 вересня обкомам, крайкомам і ЦК компартій республік. У ньому ставилося завдання «добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху». Окремо підкреслювалося, що колгоспне будівництво повинне йти по шляху створення сільськогосподарської артїлі «як основної форми колгоспного руху на даному етапі». Засуджувались «як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (*мова йшла про 1929/1930 господарський рік. – Авт.*) лівих закрутів і помилок» [10, 42]. У результаті цього до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівної площі [7, 84].

Розуміючи, що насильство стосовно селян викликатиме зворотні дії – так зване «загострення класової боротьби» у трактуванні Й.Сталіна та його оточення, влада поряд із прямим придушенням відкритого опору селян «генеральній лінії партії» значну увагу приділяла локалізації селянського невдоволення, запобіганню виникнення ширших і масовіших протестів у суспільстві. Побоювання були недаремними, адже, якщо вірити даним ДПУ УСРР, лише впродовж 1930 р. в Україні зафіксовано 4 098 селянських виступів, у тому числі 3 208 – зі встановленою кількістю учасників – 956 587 осіб. Особливо небезпечним для влади, на думку дослідників, було те, що в ході виступів проявлялися елементи організованості і згуртованості селян: спільні виступи декількох сіл і районів, створення озброєних загонів, висування селянських вожаків. Масштаби і подібні елементи організованості набували рис справжньої селянської війни проти влади. Не менш тривожним для керівництва компартії було висування селянством, зокрема на Правобережжі, політичних гасел самостійності України на противагу українській псевдодержавності в складі СРСР [2, 92].

Тому каральні органи, як дослідив згадуваний уже С.Кокін, ретельно відстежували ситуацію у своїх регіонах і військових частинах, що дислокувалися там, зокрема зв'язки військовослужбовців з рідними місцями, прагнучи своєчасно попередити потенційну небезпеку.

Так у середині червня 1930 р. конотопські чекісти «виявили», що «у с. Головеньки Борзнянського району існує повстанська організація, до складу якої входять майже всі куркулі села і хуторів, прилеглих до нього» – всього близько 50 осіб під керівництвом «колишнього офіцера царської армії» та «затятого українського шовініста», селянина хут. Чечель К. Заруби, що «мав зв'язок з Києвом». На чолі «організації» стояв «залишок не ліквідованих учасників СВУ в Києві».

За вказівкою харківського керівництва 1 липня 1930 р. Конотопський окривідділ ДПУ завів агентурну розробку «Весна». Через чотири тижні сталися перші арешти підозрюваних і розпочалося слідство у кримінальній справі, яка успадкувала назву розробки, – «Весна». Керівництво органів держбезпеки виходило з того, що виступи бунтівних селян або будь-які інші форми спротиву режиму могли підтримати не тільки колишні офіцери і повстанці, а й військовослужбовці Червоної армії, яка тоді комплектувалася за територіальним принципом.

Масштаби слідства швидко зростали: восени – у грудні 1930 р. за підозрою у підготовці «всеукраїнського збройного повстання» чекісти заарештовували людей по всій території УСРР – на Полтавщині, Харківщині, Поліссі, у Центральній та Південній Україні, де виявляли «контрреволюційні змови» селянства у спілці з «офіцерськими організаціями». Невдовзі керівництво ОДПУ вирішило надати справі міжнародно-шпигунського забарвлення, заявивши, що діяльність «організації» спрямовувалася на підготовку «всеукраїнського збройного повстання» з метою забезпечення успіху іноземної інтервенції та «рейду петлюрівських партизанських загонів з Польщі, що повинен був передувати інтервенції»; «конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930 р.» На бік селянства під час збройного повстання начебто мали перейти практично всі військові частини Українського військового округу (УВО).

Результати чекістської запопадливості для України були плачевними. Лише на Чернігівщині, яка розглядалася як база повстанського руху, за справою «Весна» каральні органи заарештували 3 400 потенційних повстанців, переважну більшість яких було розстріляно. У Києві виявили близько однієї тисячі «повстанців», з яких 730, у тому числі мінімум 300 колишніх офіцерів, заарештували. За результатами слідства 650 осіб дістали або вищу міру покарання, або ув'язнення. В регіонах колишніх офіцерів, які не служили в Червоній армії, заарештовували й засуджували за київською схемою: головним пунктом обвинувачення була підготовка антирадянського виступу у тому чи іншому місті – Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Зинів'ївську, Одесі, Полтаві і т. д. У частинах УВО 23–24 червня 1931 р. було засуджено до розстрілу та різних строків ув'язнення 328 командирів і службовців. Майже стільки ж колишніх офіцерів взяли на облік ОДПУ і більшість з них (переважно командирів рот, батальйонів, батарей) того ж року вилучили з армії. До інших військових округів було переведено 70% уцілілих командирів дивізій та начальників штабів, 80% командирів стрілецьких та артилерійських полків і їхніх помічників. В управліннях та частинах УВО залишилася мізерна кількість колишніх офіцерів (4–5 на дивізію) [7, 74–81]. Так було завдано запобіж-

ного удару проти тих, хто за певних обставин міг організувати й очолити збройний опір режиму.

Селяни, як за часів кріпосного права, були прикріплені до місць свого проживання значно суворішою, ніж за царату, паспортною системою, запровадженою спільною постановою Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР 27 грудня 1932 р., та обов'язковою пропискою паспортів. В Україні ж паспорти ввели в 1933 р., під час Голодомору, як зазначено в постанові ВУЦК та РНК УСРР від 4 липня 1933 року, з метою: «врегулювання притоку населення до міста», «очищення міст» від голодуючих колгоспників, розкуркулених, кримінальних та політичних злочинців, «шпигунів і диверсантів» [19]. Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (машинно-тракторних станціях (МТС), радгоспах, школах, лікарнях тощо), а їхні села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також так званих режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. [25]. Без дозволу влади вони не мали права залишати колгоспи. Залякавши репресивними заходами, їх, по суті, перетворили на людей «другого сорту». Це породило ненависть. І не лише, зазначає професор Юрій Шаповал [26, 47], селян до влади, а влади до селян. І у влади більше шансів виграти цей двобій ненависті, у влади контроль над хлібними й іншими харчовими потоками. У влади незаперечний засіб – покарати селян голодом. На Україну невблаганно насувалася трагедія Голодомору 1932–1933 рр. ...

Література

1. Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. / Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 12–80.
2. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір в Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
3. Гриневич Л. «... Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: Хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 10. – С. 208–234.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття: Навчальний посібник. – К.: Генеза, 1996.
5. Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна // Дзеркало тижня. – 2003. – 1–7 берез.
6. Капустян А. Общественно-политические настроения крестьянства Украины в 1920-е гг. // Международный исторический журнал. – 2000. – № 12.
7. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 62–87.
8. Колективізація і голод в Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. 2-ге вид., стереотип. / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. – К.: Наукова думка, 1993.

9. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.
10. Кульчицький С. Опір селян суцільній колективізації // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 31–50.
11. Лазарович М., Николин М. Не погасне біль Голодомору 1932–1933. – Тернопіль: Новий колір, 2007.
12. Лазарович М. Історія економіки: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стереотип. – Тернопіль: ПП Шпак, 2008.
13. Лосев И. Это наша история // Свобода. – 2006. – 17 лип.
14. Махун С. Енн Епплбом: «Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви» // Дзеркало тижня. – 2006. – 8–14 квіт.
15. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Відлуння Голодомору-геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів: НТШ, 2005. – С. 9–28.
16. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007.
17. Наумов С. Голод 1932–1933 годов. Жертвы и палачи. – Б.м.: Изд-во «Китеж», 1991.
18. Наше Отечество (опыт политической истории). Часть II / Кулешов С. В., Волобуев О. В., Пивовар Е. И. и др. – Москва: ТЕРРА, 1991.
19. Олійник В. Паспорт для обраних, загнаних та упряжених // Дзеркало тижня. – 2007. – 31 березня – 6 квітня.
20. Постановление политбюро ЦК ВКП(б) «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации» от 30 января 1930 г. // Исторический архив. – 1994. – № 4. – С. 147–152.
21. Сербин Р. Антигеноцидна конвенція ООН і український голодомор // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Serbyn-2006.php#2006-2>
22. Сергійчук В. Голод в Україні 1932–1933 років // http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/32_33.htm
23. Соколов Б. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001.
24. Черевко О. «... Колгоспи в Україні зроблено більшовицькими...» // Сільські вісті. – 2006. – 31 серп.
25. Шаповал Ю. «Повелительная необходимость»: рік 1932-й // День. – 2002. – 23 лист.
26. Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ–НКВС для глибшого розуміння голоду 1932–1933 років // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К.: ВД «Стилос», 2007. – С. 45–61.
27. Шаповал Ю. Текст як доля // День. – 2003. – 22 лют.
28. Яценко Є. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині: причини, перебіг, наслідки / Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 років на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків–Нью-Йорк–Львів: Березіль, 2006.